QORAXONIYLAR DAVRI ILM VA TABOBAT MUASSASALARI: YOZMA MANBA, ATAMA VA VAQFNOMA DALILLARI

Jo‘rayeva Muxlisa
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti
“Psixologiya va pedagogika” kafedrasi magistranti
+998 93 961 66 74

Annotatsiya: Maqolada XI asr Qoraxoniylar davri ilm va tabobat muassasalari uch qatlamli dalil asosida tahlil qilinadi. “Qutadg‘u bilig” me’yorni, “Devonu lug‘ati-t-turk” kasbiy atamani, Samarqanddagi bimaristan vaqfnomasi esa amaldagi holatni ko‘rsatadi. Uch dalil turining birlashuvi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Qoraxoniylar, Samarqand, bimaristan, vaqfnoma, otachi, sag‘un, toyin, bilga, tabobat, ziyolilar tabaqasi, yozma manba, moddiy meros.

Tarixiy va madaniy merosni o‘rganishda muassasa masalasi alohida qiyinchilik tug‘diradi. Bino saqlanib qolishi mumkin, biroq uning ichida qanday kasb egalari ishlagani, ular qanday nomlangani va qanday ta’minlangani binoning o‘zidan anglashilmaydi. Bu ma’lumotni faqat yozma dalil beradi. Quyida XI asr Qoraxoniylar davri ilm va tabobat muassasalari uch turdagi dalil, ya’ni me’yoriy matn, lug‘at atamasi va vaqfnoma hujjati asosida ko‘rib chiqiladi.

Birinchi qatlamni Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostoni beradi. Asarda olimlar va faqihlar jamiyatda halolni haromdan ajratuvchi asosiy mezon sifatida ta’riflanadi, ular haqiqat va davlat uyining bosh tirgovichi hamda ustuni deb ataladi. Muallif ularsiz ilmu ma’rifat bu olamda insonlarga yo‘l ko‘rsatuvchi mash’al bo‘la olmasligini uqtiradi. Tabiblar toifasi esa alohida qatlam sifatida keltirilib, har bir tirik inson kasallanishi muqarrar ekani, shu bois tabiblarni saroyga va xalqqa yaqin tutish lozimligi bayon etiladi. Yosh va tajriba bilan qo‘lga kiritilgan martaba o‘ge atamasi orqali ifodalanib, aqlli va hayotni teran anglovchi keksa kishilardan doimo maslahat olish kerakligi uqtiriladi [Юсуф Хос Ҳожиб: 1995].

Bu qatlamning o‘ziga xosligi shundaki, u me’yor beradi. Doston kasb egalarining nomini emas, ularga qanday munosabatda bo‘lish kerakligini bayon etadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham dostonning bu jihati ilmiy va ziyoli martabaning jamiyat iyerarxiyasida daxlsiz o‘rin egallagani dalili sifatida baholanadi [Мусаметов Б., Эркинова С.: 555].

Ikkinchi qatlamni Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” qomusi beradi. Uning qiymati beixtiyorligidan kelib chiqadi, chunki muallif kasblar haqida yozmagan, u so‘z izohlagan. Tabiblik amaliyoti otachi so‘zi orqali ifodalanadi va muallif bu atamaning aniq qo‘llanish holatini ko‘rsatib beradi, ya’ni u insonda ko‘zga

tushgan pardani maxsus vositalar bilan jarrohlik yo‘li orqali davolovchi tajribali tabibga nisbatan ishlatilgan [Маҳмуд Кошғарий: 406].

Bu qayd tibbiyot tarixi uchun nihoyatda qimmatli. Undan XI asr turkiy tabiblari katarakta operatsiyasini bajara olgani va buning uchun maxsus asboblar qo‘llagani anglashiladi. Bunday ma’lumot “Qutadg‘u bilig” matnidan chiqmaydi, chunki she’riy nasihatning vazifasi jarrohlik usulini tavsiflash emas. Shu tariqa ikki manba mehnat taqsimotini namoyon etadi, ya’ni biri kasbning ijtimoiy zarurligini asoslaydi, ikkinchisi uning amaliy mazmunini qayd etadi.

Qomusdagi yana ikkita atama ilmiy tabaqaning ichki tuzilishini ochib beradi. Sag‘un so‘zi qarluq qabilasi keksalari va e’tiborli oqsoqollarining hurmatli laqabi ekani, shuningdek turkiy tabiblarga nisbatan ala sag‘un shaklida qo‘llangani qayd etiladi [Маҳмуд Кошғарий: 671]. Demak tabiblik martabasi yosh va tajriba bilan bog‘langan, bu esa “Qutadg‘u bilig”dagi o‘ge tushunchasi bilan mazmunan mos keladi. Toyin so‘zi esa islom dinida bo‘lmagan boshqa e’tiqod jamoasi va ibodatxonasining boshlig‘ini bildiradi, muallif bunday shaxsni musulmon olimlari va muftiylari darajasidagi kishi deb ochiq ta’kidlaydi [Маҳмуд Кошғарий: 456].

Oxirgi qayd alohida diqqatga sazovor. Diniy e’tiqod jihatidan yot hisoblangan ruhoniy ilmiy va ijtimoiy martaba bo‘yicha musulmon olimiga tenglashtirilmoqda. Bu XI asr Qoraxoniylar jamiyatidagi ilmiy martabaga munosabat e’tiqoddan ustun turganini ko‘rsatadi va zamonaviy tadqiqotlarda ham shu tarzda talqin qilinadi [Amonov E. A.: 253].

Uchinchi qatlam hujjatli dalildir va aynan u tahlilni moddiy merosga bog‘laydi. Qoraxoniy hukmdori Ibrohim Tamg‘achxon tomonidan poytaxt Samarqandda barpo etilgan kasalxona, ya’ni bimaristan vaqfnomasi hujjatlarida bosh shifokor va tabib barcha xodimlar orasida eng yuqori haq oluvchi shaxs ekani qayd etilgan [Мусаметов Б., Эркинова С.: 557].

Bu hujjatning ahamiyati ikki tomonlama. Birinchidan, u “Qutadg‘u bilig”dagi moddiy homiylik talabini nazariy da’vatdan amaldagi davlat siyosatiga aylantiradi. Doston tabiblarni qadrlashni tavsiya qilgan edi, vaqfnoma esa bu tavsiya haqiqatan bajarilganini, ustiga-ustak maosh tizimining eng yuqori nuqtasida turganini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, gap aniq shahardagi aniq bino haqida bormoqda, ya’ni Samarqand bimaristani O‘zbekiston hududidagi moddiy meros obyekti sifatida qaraladi. Shu tariqa matn, atama va hujjat bir nuqtada uchrashadi.

Shu bilan birga uch qatlamni qiyoslash me’yor bilan voqelik orasidagi tafovutni ham ko‘rsatadi. Manbalarda qayd etilishicha, taniqli qozi Ahmad ibn Mansur al-Ispijobiy vafotidan so‘ng uning kutubxonasidan Samarqand muftiylarining fiqhiy

xatolarini ko‘rsatuvchi fatvolar saqlangan sandiq topilgan, biroq marhum olim tiriklik chog‘ida ularni oshkor qilishga jur‘at eta olmagan [Мусаметов Б., Эркинова С.: 556]. Faqih Abul Yusr al-Pazdaviy esa saroy zodagonlari tazyiqi tufayli Samarqand ilmiy muhitini vaqtincha tark etishga majbur bo‘lgan.

Eng keskin misol 1161-yilga tegishli. Qoraxitoylar hukmronligi davrida mahalliy musulmonlarga kengroq huquqlar berilishini talab qilgani uchun olim as-Sayyid Nosiriddin Abul Qosim Muhammad ibn Yusuf al-Husayniy as-Samarqandiy Samarqandda qatl etilgan [Мусаметов Б., Эркинова С.: 556]. Demak “Qutadg‘u bilig”da tasvirlangan daxlsiz hurmat amalda har doim ham ta’minlanmagan. Tadqiqotchi uchun bu holat muhim, chunki me’yoriy matnni tarixiy voqelik sifatida o‘qish xato bo‘lishini ko‘rsatadi.

Qomusning tadqiqotchilik uslubi haqida ham qayd etish lozim. Muallif lug‘at so‘zlarining ma’no qirralarini isbotlash uchun yuzlab she’riy misralar va to‘rtliklarni keltiradi, ular orasida Alp Er Tunga motamiga bag‘ishlangan marsiya alohida o‘rin tutadi [Düzgün D.: 207-208]. Asarning muqaddima qismidagi metodologik mulohazalar esa davr ziyolilarining aniq fanlar va lisoniyotga akademik mas’uliyat bilan yondashganini ko‘rsatadi [Düzgün D.: 202].

Xulosa

XI asr Qoraxoniylar davri ilm va tabobat muassasalarini o‘rganishda uch turdagi dalil bir-birini to‘ldiradi. “Qutadg‘u bilig” me’yorni beradi, ya’ni olim va tabibga qanday munosabatda bo‘lish kerakligini. “Devonu lug‘ati-t-turk” kasbiy atamani va uning amaliy mazmunini beradi, jumladan otachi so‘zi orqali katarakta jarrohligi, sag‘un orqali tabiblik martabasining yosh bilan bog‘liqligi, toyin orqali esa e’tiqoddan qat’i nazar ilmiy martabaning tan olinishi. Samarqand bimaristani vaqfnomasi esa me’yorning amalda bajarilganini hujjat bilan tasdiqlaydi.

Bundan kelib chiqadigan metodik xulosa quyidagicha. Muassasa tarixini faqat bino yoki faqat matn orqali tiklab bo‘lmaydi. Me’yoriy matn nima bo‘lishi kerakligini, lug‘at kasbning tildagi nomi va mazmunini, vaqfnoma esa amaldagi moliyaviy va tashkiliy holatni ko‘rsatadi. Uchala dalil turi birlashganda Samarqand bimaristani kabi obyekt shunchaki qurilma emas, muayyan kasb egalari muayyan tartibda ishlagan tirik muassasa sifatida namoyon bo‘ladi. Tarix va san’atshunoslik hamkorligi aynan shu nuqtada amaliy natija beradi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati

1. Amonov E. A. Social Condition of the Population During the Qarakhani Period // Synapses: Insights Across the Disciplines. – 2025. – Vol. 2, Issue 11. – P. 250–256.

2. Biran M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge // Cahiers d’Asie centrale. – 2001. – № 9. – P. 77–89.

3. Düzgün D. Divanü Lügati’t-Türk’te Sosyal Normları Karşılayan Kavramlar // A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – Erzurum, 2007. – Sayı 35. – S. 199–212.

4. Eglar Z., Magnarella P. J. A View of Social Classes in the Eleventh Century Karakhanid State // Anthropos. – 1971. – Bd. 66, H. 1/2. – P. 235–242.

5. Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. – 366 s.

6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. I–III жилдлар / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960–1963.

7. Мусаметов Б., Эркинова С. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида Қорахонийлар даври аҳолисининг ижтимоий қатламларининг ёритилиши // Oriens. – 2025. – № 5(22). – 553–560-бетлар.

8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим) / Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.